

Օ. Ա. ԵԳԱՆՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՆԱԳՐԵՐԻ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՆ

Անցյալի հայ եկեղեցու բարձրաստիճան գործիչներից շատերն են ունեցել ձեռագրերի իրենց անձնական հավաքածուները, որոնք կազմվել են մասամբ «ի հալալ արդեանց», մասամբ՝ հավատացյալ հոտից «ի վայելումն» ստացած նվիրատվություններով և մասամբ էլ ենթակա վիճակի եկեղեցիներում «աստ-անդ թառալեալ» մատչանները ի մի հավաքելով: Այդպիսիներից մեկն է նաև Բույրարիայի թեմի առաջնորդական տեղապահ Հովհ. ծ. վրդ. Գրիգորյանի (Արծրունի) հավաքածուն, որն այժմ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի բազմահազարանոց հավաքածուի բաղկացուցիչ մասերից մեկն է կազմում:

Թե քանի ձեռագիր է բովանդակել հավաքածուն, դժվար է ասել, քանի որ ձեռքի տակ չունենք ոչ միայն որևէ ցանկ կամ ցուցակ, ուր արձանագրված լինեին այդ ձեռագրերը, այլև որևէ հաղորդագրություն ժամանակի մամուլի էջերում, ուր հիշատակված լինեին դրանք: Հավաքածուի ձեռագրերի քանակի վերաբերյալ մեր ունեցած տվյալները այսօր հիմնված են բացառապես գրչագիր մատյաններում պահպանված կնքադրոշմների և մակագրությունների հաշվառման վրա: Առայժմ մեզ հաջողվել է երևան բերել թվով 27 ձեռագրեր, որոնց վրա կան Հովհ վրդ. Գրիգորյանի կնքադրոշմներն ու մակագրությունները՝ կատարված 1867—1882 թթ.:

Ձեռագրերից շատերի վրա մակագրված է. «Ն[ուաստ] Յովհաննէս ծ[այրագոյն] վարդապետ Գրիգորեան, առաջ[նորդական] տ[եղապահ] Պուկարիոյ յունուար 27, 1882, Ռուսնոյ», իսկ կնքադրոշմներից շատերը հուշում են. «Յ[իսուս]ի Ք[րիստոս]ի ծ[ա]ռ[ա]յ, Յովհաննէս վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տ Գրիգորեան, 1874»: Կան նաև տարբեր բովանդակությամբ մակագրություններ, որոնցից ամենաարժեքավորը հետևյալն է. «Ես նուաստ Յովհաննէս ծ. վարդապետ Գրիգորեան, ի տոհմէն Արծրունեաց, առի զկարգ վարդապետութեան ի Ներսէս սրբբազան արքեպիսկոպոսէ Կ. Պօլսոյ, ի թուին փրկչական 1874, յուլիս 14, ի ս. Ստեփաննոս յեկեղեցի ի Խաւքեոյ և ծայրագոյն գաւազանի իշխանութեան՝ ի գեր. Խորեն սրբազան արքեպիսկոպոսէ Նարայէլ, ի Ռուսնոք, յեկեղեցին Սուրբ Աստուածածնի, ի թուին Գրիստոսի 1879, հոկտեմբերի 24» (ձեռ. № 2547, թերթ 78բ):

Նշված 27 ձեռագրերը էջմիածին են տեղափոխվել Մակար Թեղուտցու օրոք՝ 1888 թվականին և, բացառությամբ մեկի, մտել «Գևորգյան» կոչվող հավաքածուի մեջ, իսկ այժմ գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում հետևյալ թվահամարների ներքո (տե՛ս կից տախտակը): «Գևորգյան» հավաքածուի մեջ չմտած ձեռագիրը երկար ժամանակ եղել է Մատենադարանի անհատական արխիվների ֆոնդում (թղթ. 59, վավ. 70), այն ձեռագրատուն է փոխադրու-

վել 1950 թվականին և գրանցվել 8071 թվա-
համարի ներքո:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ

ՀՈՎՀ. Ծ. ՎՐԴ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ ՁԵՌԱ-
ԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ

№№ n/4	Մատենադարան		№№ n/4	Մատենադարան	
	«Գևորգ- յան» հավաքա- ծու	Արդի		«Գևորգ- յան» հավաքա- ծու	Արդի
1	436	2543	15	661	3131
2	528	2547	16	391	3198
3	655	2562	17	392	3199
4	732	2566	18	588	3219
5	484	2715	19	589	3220
6	520	2790	20	698	3237
7	558	2795	21	488	3300
8	625	2796	22	644	3385
9	536	3007	23	512	3510
10	550	3010	24	692	3524
11	551	3011	25	511	3594
12	565	3016	26	679	3595
13	503	3114	27	—	8071
14	504	3115			

**ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՅԿՈՒՆՈՒ
«ԲԱԳՐԵՎԱՆԴ» ԳՐԳՈՒՄ
ՀԻՇՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ**

Սարգիս Հայկունին իր «Բագրևանդ ջրա-
բաշխ գավառ» (մասն Ա, Էջմիածին, 1894)
աշխատության մեջ, բացի ս. Հովհաննու
(Ուշ-քիլիսա) վանքապատկան (էջ 277—
283) և Ատրպատականի մի շարք մասնա-
վոր ու եկեղեցապատկան (էջ 369—384)
ձեռագրերից, որոնց կանդրադատնաևք ա-
ռանձին հոդվածներով, հիշատակում է նաև
7 տարբեր գլուղերում տեսած 12 ձեռա-
գրեր: Այսպես.

Ա. Վաղարշակերտ գյուղ

1 (էջ 66—70). Դավթի տան «Կարմիր
Աւետարան», մագաղաթ, երկաթագիր, ար-
ծաթապատ: Բուն հիշատակարանը չի ընդ-
օրինակված. ունի ՋԹՂ(°) և անթվակիր մի
քանի հիշատակագրություններ: Հինգերորդ
թերթի վրա հիշատակվում է «մարծպանս
Մամիկոնէջիս»:

Բ. Զեռկան գյուղ

2 (էջ 93). Բեշիշ-օղլու տան «Ղարիպ
Աւետարան», ժամանակ՝ Ռ..Ա.(°): ՌՄԻԱ.
(1772)-ին ստացել է տեր Հովհաննէսը:

Գ. Խաչլու գյուղ

3 (էջ 123). «Հարանց վարք...: Հիշատա-
կարանը քանդված տարված»:

4 (էջ 123—124). «Ճաշոց», հետագայի
ստացող՝ Խօճա Ղամար:

Դ. Ամաստ գյուղ

5 (էջ 143—145). «Մանուկ Աւետարան»,
ժամանակ՝ ՌԾ (1601), տեղ՝ Բագու, գրիչ՝
Կարապետ:

6 (էջ 145). «Կարմիր Աւետարան», ժա-
մանակ՝ ՌԾԻԲ (1673), հիշատակարան չու-
նի:

Ե. Խաստուր գյուղ

7 (էջ 185—186). «Տօնապատման»,
պատկանել է Խաչատուր Կեչաւեցուն, ՊԿԸ
(1419)-ին վերակազմել է Թովմա Մեծովե-
ցին:

8 (էջ 186). «Աւետարան», ժամանակ՝
ՋԼԸ (1489), գրիչ՝ Կիրակոս:

9 (էջ 187). Հայ կաթողիկոս եկեղեցու
մէջ «Աւետարան», մագաղաթ, ժամանակ՝
ՌԾԹ (1660), գրիչ՝ «ձեռամբ որդւոյ Բարա-
ղամ գրչին»:

Զ. Ղաչաբեկ գյուղ

10 (էջ 229—230). «Աւետարան», ժամա-
նակ՝ ՊԾԱ (1402), գրիչ՝ Գրիգոր, նորոգել
տվող՝ Տիկին Ծամնելիք:

Է. Կուպք գյուղ

11 (էջ 361). «Ռսկէկող Աւետարան», ժա-
մանակ՝ ՌԾԼԲ (1683), ստացող՝ Խօճա
Պաղդասար: Ունի ՌԾՁԹ (1740), ՌԾՂԶ
(1747) թվականների հիշատակագրություն-
ներ:

12 (էջ 361—362). «Պապ Աւետարան»,
որ բերված էր Ծիրակի Աղին գյուղից, ժա-
մանակ՝ ՋԻԸ (1479), գրիչ՝ Գրիգոր արդ.
ստացող՝ Առաքել քհ., տեղ՝ Աղթամար:

Արձանագրված վերոհիշյալ 12 ձեռագրե-
րից այսօր որոշակիորեն Մաշտոցի անվան
Մատենադարանում են գտնվում միայն եր-
կուսը, մեկը (Դ/5) Ամաստ գյուղից, իսկ մյու-
սը (Ե/9)՝ Խաստուր: Առաջինը (Դ/5) 1968
թվականին Հրազդանի շրջանի Բաղսի գյու-
ղի դպրոցականները հանել են շինարարա-
կան աշխատանքների ժամանակ բացված
մի գերեզմանից և հանձնել Մատենադա-
րանին, իսկ երկրորդը (Ե/9)՝ Մատենադա-
րան է մուտք գործել դեռևս 20-ական թվա-
կաններին, հավանաբար գաղթականների
միջոցով և մտել «Նոր շարք» կոչվող հա-
վաքածուի մէջ (ՁՆ 64):

Ստորև բերվող տախտակում հերթական
թվահամարների համարիչը ցույց է տալիս
գյուղը, իսկ հայտարարը ձեռագիրը.

ՀԱՄԵՄԱՍԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
«ԲԱԳՐԵՎԱՆԴ» ԳՐԳՈՒՄ ՀԻԾՎԱԾ
ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ
ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ

№№ Ը/Կ	Գրքի էջը	Մատենադարան	
		Նոր շարք	Արդի
Ա/1	66—70	—	—
Բ/2	93	—	—
Գ/3	123	—	—
Գ/4	123—124	—	—
Գ/5	143—145	—	10404
Դ/6	145	—	—
Ե/7	185—186	—	—
Ե/8	186	—	—
Ե/9	187	64	6518
Զ/10	227—230	—	—
Է/11	361	—	—
Է/12	361	—	—

ՆԱՐԻՄԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՁՈՂՐԱԲՅԱՆԻ
ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ
ՀԱՎԱՔԱՍԾՈՒՆ

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրական բազմահազարանոց հավաքածուի բաղկացուցիչ մասերից մեկն է նաև թավրիզեցի Նարիման Մելիք-Չոհրաբյանի հայերեն ձեռագրերի անձնական հավաքածուն, որն իր ներկա դրությամբ ամփոփում է ԺԷ—ԺԹ դարերում ընթրօրհնակված տարբեր բովանդակությամբ 6 գրչագիր մատյան:

Նարիման Մելիք-Չոհրաբյանի ձեռագրերը ժամանակին տեսել ու նկարագրել են Ա. Հայկունին, Հ. Թոփճյանը և Հ. Աճառյանը: Այսպես.

1. Ա. Հայկունի, Բագրևանդ ջրաբաշխ գառառ, մասն Ա, Էջմիածին, 1894—Ա. Հայկունին իր սույն աշխատության հավելվածային բաժնում (էջ 369—384) խոսելով Ատրպատականի ձեռագրերի մասին, տողատակ ծանոթագրության մեջ գրում է. «Դավրեժ Նարիման Մելիք-Չոհրաբյան ուսումնասեր և հարգելի անձի տանը տեսա բազմաթիվ ձեռագիրներ և առանձին տեսրակ, հորում վերջի մի դարու կարևոր անցքերն արձանագրված էր. վերջինը թողի, այլ միայն կարգ մի ձեռագիրներու հիշատակարանները գրի, որոց մի մասն կը ներկայացնեմ ընթերցողաց (էջ 369): Ապա, առանց

հերթական թվահամարների, արձանագրում է 8 ձեռագիր (պայմանականորեն №№ Ա—Ը): Այդ 8 ձեռագրերից 4-ը (№№ Բ, Գ, Ե, Է) այսօր որոշակիորեն գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, իսկ 1-ը (№ Զ)՝ Մայր Աթոռի գրատանը (տե՛ս տախտակ Ա): Մնացած 3 ձեռագրերի (№№ Ա, Դ, Ը) ուր գտնվելն մեզ առայժմ հայտնի չէ: Բացակայող այդ ձեռագրերն են.

№ Ա. (Թոփճյան, № 72, Աճառյան, № 63)—«Եփրեմի Սսեցույ Մեկնութիւնն Մարգարէութեանն Յովհաննու», ժամանակ՝ 1218 (1768):

№ Դ. (Չիք Թոփճյանի և Աճառյանի մոտ)—«Բաւարան», ժամանակ՝ ՌԾ (1651): ՌԾԺԲ (1663)—ին գնել է ոմն Սարգիս արեղա: Հայկունին նշում է, որ ձեռագիրն այժմ գտնվում է իր մոտ:

№ Ը. (Չիք Թոփճյանի և Աճառյանի մոտ)—«Մի այլ գիրք ևս տեսա, որ ուներ մի բառարան մինչև Գ տառը գրած... վերջն՝ Վիճակարան... Մատենատմար»:

Ա. ՀԱՄԵՄԱՍԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
Ն. ՄԵԼԻՔ-ՁՈՂՐԱԲՅԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ
ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ
(Ըստ Ա. Հայկունու 1894 թ. ցուցակի)

Հայկունի 1894	Թոփճյան 1900	Աճառյան 1910	Մայր Աթոռի գրատուն	Մատենադարան
Ա	72	63	—	—
Բ	—	10	—	10225
Գ	69	5	—	6334
Դ	—	—	—	—
Ե	70	4	—	6623
Զ	67	3	157	—
Է	68	7	—	6634
Ը	—	—	—	—

2. Հ. Թոփճյան, Յուզակ ժողովածուաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900—Սույն ցուցակում, «Նարիման Մելիք-Չոհրաբյանի ձեռագրերը» ենթախորագրի տակ (էջ 51), 67—73 հերթական թվահամարների ներքո Հ. Թոփճյանը արձանագրել է թվով 7 ձեռագիր: Այդ 7 ձեռագրերից 5-ը (№№ 68—71, 73) այսօր որոշակիորեն գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, իսկ 1-ը (№ 67)՝ Մայր Աթոռի գրատանը (տե՛ս տախտակ Բ): Բացակայող № 72 ձեռագրի ուր գտնվելն առայժմ մեզ հայտնի չէ (տե՛ս Հայկունի, № Ա):

Բ. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
Ն. ՄԵԼԻՔ-ԶՈՂՐԱԲՅԱՆԻ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ
ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ
 (Ըստ Հ. Թովմյանի 1900 թ. ցուցակի)

Թովմյան 1900	Հայկունի 1894	Աճառյան 1910	Մայր Աթոռի գրատուն	Մատենա- դարան
67	Ձ	3	157	—
68	Է	7	—	6634
69	Գ	5	—	6334
70	Ե	4	—	6623
71	—	75	—	6651
72	Ա	63	—	—
73	—	11	—	7030

Յ. Հ. Աճառյան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Թարիզի, Վիեննա, 1910—Սույն ցուցակի Ձ ենթաբաժնում, որը խորագրված է «Ցուցակ ձեռագրաց մասնատր անձանց» (էջ 77—138), Աճառյանը նկարագրել է 32 տարբեր անձանց պատկանող 75 ձեռագիր (№№ 1—75), այդ թվում 1 ձեռագիր (№ 63) Նարիման Մելիք-Զոհրաբյանի և 7 ձեռագիր (№№ 3, 4, 5, 7, 10, 11, 75)՝ Տիգրան Մելիք-Զոհրաբյանի անվան տակ, ընդամենը 8 միավոր: Այդ 8 ձեռագրերից 6-ը (№№ 4, 5, 7, 10, 11, 75) այսօր որոշա-

Գ. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
Ն. ՄԵԼԻՔ-ԶՈՂՐԱԲՅԱՆԻ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ
ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ
 (Ըստ Աճառյանի 1910 թ. ցուցակի)

Աճառյան 1910	Հայկունի 1894	Թովմյան 1900	Մայր Աթոռի գրատուն	Մատենա- դարան
3	Ձ	67	157	—
4	Ե	70	—	6623
5	Գ	69	—	6334
7	Է	68	—	6634
10	Բ	—	—	10225
11	—	73	—	7030
63	Ա	72	—	—
75	—	71	—	6651

կիրեն գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, իսկ 1-ը (№ 3)՝ Մայր Աթոռի գրատանը (տե՛ս տախտակ Գ): Բացակայող № 63 ձեռագրի ուր գտնվելն անայժմ մեզ հայտնի չէ (տե՛ս Հայկունի, № Ա):

Այսպիսով, Ն. Մելիք-Զոհրաբյանի հավաքածուն բաղկացած է եղել 10 ձեռագրերից, որոնցից 6-ը գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, 1-ը՝ Մայր Աթոռի գրատանը, իսկ մնացած 3-ի ուր գտնվելն անհայտ է:

Մատենադարանում այսօր առկա 6 ձեռագրերից 5-ը (№№ 6334, 6623, 6634, 6651, 7030) ձեռագրատուն են մուտք գործել 1922 թվականին՝ նույն թվականին Ատրբայատականի Հայոց առաջնորդարանի միջոցով ստացված ութ տասնյակի չափ ձեռագրերի շարքում (ըստ առաքման ցուցակի №№ 72, 74, 75, 76, 78) և մտել «Խառն ժողովածու» կոչվող հավաքածուի մեջ (№№ 1679, 1716, 1697, 1709, 1737), իսկ 1-ը (№ 10225) նվեր է ստացված 1964 թվականին Վ. Տեր-Մինասյանից (Փարիզ):

Ստորև տալիս ենք այդ ձեռագրերի հին և նոր թվահամարների հակադարձ-համեմատական տախտակը:

Դ. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
Ն. ՄԵԼԻՔ-ԶՈՂՐԱԲՅԱՆԻ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ
ՆՈՐ ԵՎ ՀԻՆ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ

Արդի	Մատենադարան		Մայր Աթոռի գրատուն	Ն. Մելիք-Զոհրաբյան		
	Խառն նվածու	1922թ. ցուցակ		Հայկունի 1894	Թովմյան 1900	Աճառյան 1910
6334	1679	72	—	Գ	69	5
6623	1716	74	—	Ե	70	4
6634	1697	75	—	Է	68	7
6651	1709	76	—	—	71	75
7030	1737	78	—	—	73	11
10225	—	—	—	Բ	—	10
—	—	—	157	Ձ	67	3
—	—	—	—	Ա	72	63
—	—	—	—	Դ	—	—
—	—	—	—	Ը	—	—

